

JAKUB MUGAJ

ZAPROSZENIE DO TEORII AKTORA-SIECI ONTOLOGIA RELACYJNA A ARCHEOLOGIA

INVITATION TO ACTOR-NETWORK THEORY RELATIONAL ONTOLOGY AND ARCHAEOLOGY

Actor-Network Theory and the related ontological turn is one of the most important paradigmatic changes in contemporary social sciences. In Polish archaeological discourse Actor-Network Theory is not widely discussed. The paper presents the basic assumptions of the theory focusing on its potential for the conceptualization of archaeological sources and the relationship between humans and the environment.

KEY WORDS: Actor-Network Theory, Bruno Latour, antidualism, relational ontology

Bez wątplenia archeologia nie jest i nigdy nie była dyscypliną wyizolowaną, a pojawiające się w nauce, a w szczególności humanistyce, paradygmaty, teorie i koncepcje nie pozostawały bez wpływu na kierunek badań i założenia teoretyczne studiów archeologicznych. Zachodzące w humanistyce przemiany głęboko oddziaływały na konceptualizację przeszłości czynione w archeologii. W ostatnich dekadach humanistykę określają dwa sprzeczne zjawiska. Pierwszym z nich jest koniec wielkich narracji i krytyka uniwersalizujących teorii. Nurt ten zaowocował szeregiem kontekstualnych dekonstrukcji, przyznaniem głosu mniejszościom, wykluczonym i pomijanym w dotychczasowych dyskursach. Jednocześnie pojawiały się teorie mające ambicje formułowania ogólnych ram interpretujących działania społeczeństwa i kultury. W ramach tego drugiego zjawiska istotne miejsce

zajmuje w ostatnich latach teoria aktora-sieci (ANT – Actor-Network Theory), która redefiniuje społeczeństwo i od nowa kształtuje nauki humanistyczne, w tym archeologię.

ANT jest teorią z pogranicza socjologii i filozofii, która wywodzi się z szerszego nurtu Studiów nad Nauką i Technologią. Teoria aktora-sieci rozwijana jest od początku lat 80-tych, a najważniejszymi jej przedstawicielami są Bruno Latour, Michel Callon i John Law (Latour 2010, 18). ANT jest równocześnie elementem głębokiej zmiany dokonującej się w humanistyce, polegającej na de-antropoizacji nauk, ponownego włączenia materialistycznego i empirycznego aspektu badań nad społeczeństwem. Zmiana ta wynika z zauważenia takich zjawisk we współczesnym świecie (np. inżynieria genetyczna, sztuczna inteligencja), które przekraczają dotychczasowe gra-

nice podmiotowości i które coraz trudniej wyjaśniać w ramach znanych sposobów myślenia o rzeczywistości (Domańska 2008, 11). Wypracowanie nowych perspektyw poznawczych pozwala nie tylko na opisy teraźniejszości, ale uruchamia również, istotne z punktu widzenia archeologii, sposoby rozumienia zagadnień kluczowych dla konstruowania przeszłości, takich jak relacje człowieka z przedmiotami czy środowiskiem.

Teoria aktora-sieci jest zatem elementem kolejnego ważnego „zwrótu” w humanistyce (zwrótu ontologicznego – Van Heur i in. 2013), który obecny jest również w archeologii (Thomas 2015). Wykorzystanie teorii aktora-sieci odnaleźć można przede wszystkim w archeologii anglosaskiej i skandynawskiej. Najbardziej bezpośrednim wykorzystaniem filozoficznych propozycji Bruno Latoura, który jest głównym przedstawicielem i rzecznikiem teorii aktora-sieci, jest przede wszystkim koncepcja splątania (*entanglement theory*) rozwijana w ostatnich latach przez Iana Hoddera (Hodder 2011; 2012), teoretyczne prace dotyczące statusu ontologicznego rzeczy Bjørnara Olsena (Olsen 2003; 2013) oraz projekt archeologii symetrycznej Christophera Witmore’a (Witmore 2007). Aplikację ANT odnajdziemy również w wielu studiach konkretnych pradziejowych praktyk kulturowych czy przemian technologicznych (Fowler 2015; Högberg 2009). Do koncepcji Bruno Latoura odwołuje się również Carl Knappett (Knappett 2011; 2013), wykorzystując analizę sieci społecznych (Social Network Analysis) jako rodzaj teorii średniego zasięgu dla ANT. Należy jednak zaznaczyć, że choć analizy sieci społecznych stały się chętnie podejmowanym tematem w archeologii, szczególnie w ramach nurtu „nowego materializmu” (Knappett, Malafouris 2008; Brughmans i in. 2015; Bollmer 2016), to nierzadko skupiając się na przestrzennym, dosłownym aspekcie sieciowości odchodzą od pierwotnej koncepcji ANT.

W polskim dyskursie archeologicznym teoria aktora-sieci zaistniała dzięki tekstom Ewy Domańskiej, dyskusji na temat „zwrótu ku rzeczom” (Domańska 2008; Domańska, Olsen 2008) oraz polskiemu przekładowi wspomnianej pracy B. Olsena (2013). W szerszym odbiorze ANT utożsamiane jest przede wszystkim z pojęciem sprawstwa rzeczy, co znajduje wyraz w sformułowaniu, pod jakim teoria funkcjonuje w polskiej debacie archeologicznej – „powrotu do rzeczy”. Termin ten sugeruje, że teoria aktora-sieci jest nową postacią pozytywistycznego realizmu bazującego na uprzedmiotowieniu/reifikacji zjawisk kul-

turowych (Mamzer 2010, 231; Minta-Tworzowska 2012, 148-149; 2015, 29).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie głównych elementów teorii aktora-sieci oraz jej potencjału w badaniach archeologicznych. Teza proponowana w tekście brzmi: teoria aktora-sieci pozwala na nowe sformułowanie i powiązanie kluczowych dla archeologii zagadnień: potencjału poznawczego źródła oraz relacji natury i kultury, stanowi zatem ważną propozycję teoriopoznawczą o charakterze paradygmatycznym.

ANT JAKO EPISTEMOLOGIA TRANSLACJI

Przedstawienie założeń teorii aktora-sieci i wykazanie jej potencjału w humanistyce należy zacząć od zagadnień epistemologicznych. Śledząc historię powstania i rozwoju ANT jako teorii, zauważymy bowiem, że właśnie zagadnienia dotyczące relacji epistemologicznej były pierwszymi podejmowanymi przez badaczy tego nurtu (Latour, Woolgar 1979; Knorr-Cettina 1981). Latour i Woolgar, w klasycznej już pracy będącej kamieniem węgielnym teorii aktora-sieci, zaproponowali, aby metodykę badań antropologicznych zastosować do analizy działań podejmowanych przez naukowców podczas prac badawczych. Grupa naukowców potraktowana została jak obiekt badawczy – osobna kultura, a odkrycia i innowacje uznano za wytwory tej kultury. Stosując metodę etnograficzną w instytucjach naukowych, autorzy *Życia laboratoryjnego* opisywali szczegółowo wszystkie mechanizmy odbywające się podczas eksperymentów, pisania tekstów publikacji czy badań terenowych. Ta radykalnie empiryczna metoda geertzowskiego „gęstego opisu” pozwoliła na ukazanie produkcji wiedzy jako splotu drobnych kroków, które w taki sposób stabilizują wiązania pomiędzy różnymi obiektami, aż wytworzony zostaje fakt naukowy (Kołtuń 2015, 158). Proces ten, jak podkreślają badacze ANT, odbywa się przy udziale wielu różnych podmiotów.

Odrębność perspektywy epistemologicznej proponowanej przez ANT Latour wyjaśniał w kolejnych publikacjach, gdzie wskazywał na alternatywność koncepcji relacyjnej wobec dotychczasowych ujęć (Latour 2009; 2010; 2011). Latour twierdzi, że ANT jest odmienną odpowiedzią na zagadnienie poznaw-

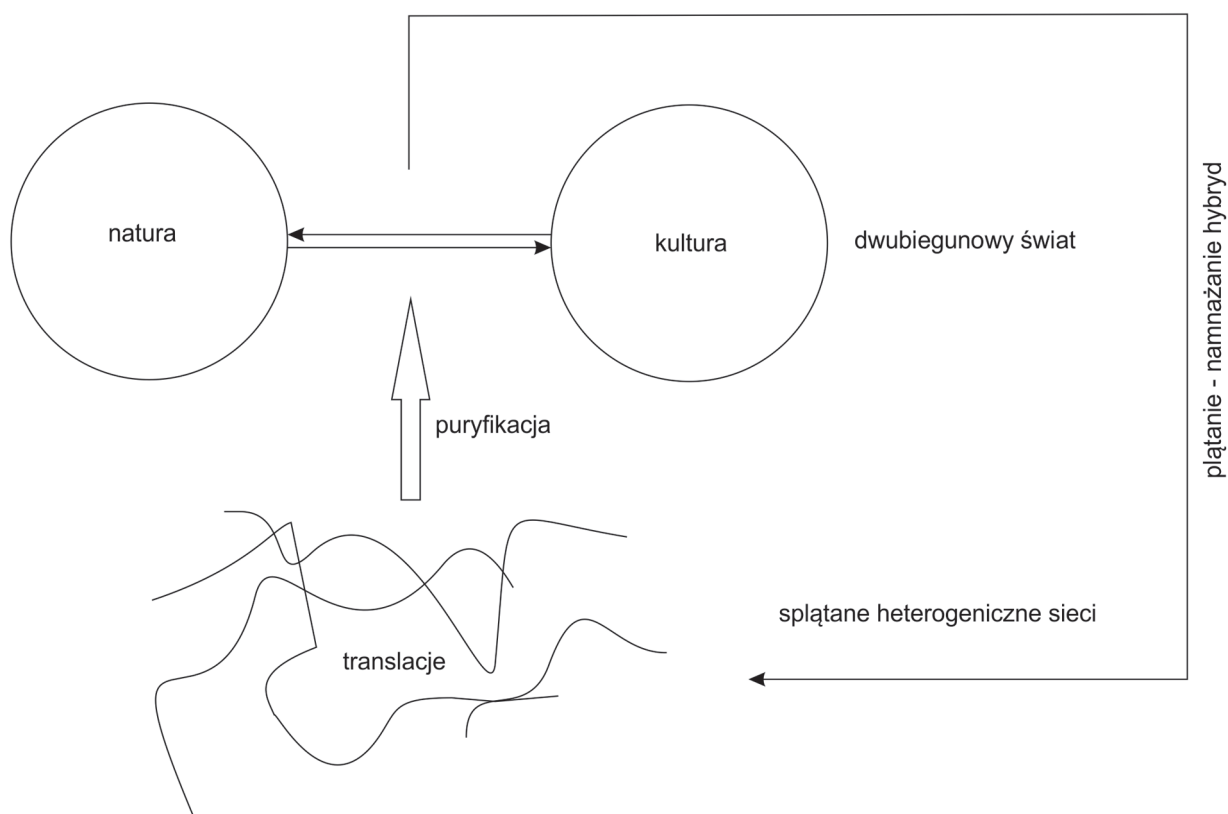
czych możliwości podmiotu, odmienną zarówno od obiektywizmu, jak i konstruktywizmu¹. Wedle francuskiego filozofa oba te stanowiska, obiektywizm i konstruktywizm, prezentowały dychotomiczną perspektywę, zakładając podział rzeczywistości na dwa bieguny. Źródłem owej perspektywy należy szukać w kartezyjańskiej, a następnie kantowskiej rewolucji, które uformowały specyficzny sposób wyobrażenia o świecie nazywany przez Latoura Nowoczesną Konstytucją (Latour 2011). Na jednym końcu dwubiegowej rzeczywistości znajdował się przedmiotowy świat natury, na drugim podmiot poznający zanurzony w kontekście społecznym, języku i dyskursie (Latour 2009, 64; Latour 2011, 75). Ścierające się dwa przeciwstawne stanowiska filozoficzne, operowała w obrębie pola wyobrażeń tworzonego przez Nowoczesną Konstytucję. Pierwsze stanowisko, obiektywistyczne, przyznaje prymat właściwościom przedmiotu, zaś drugie, konstruktywistyczne, uznaje za decydujące możliwości poznawcze podmiotu – możliwości, należy dodać, z natury rzeczy ograniczone. Oba tak skrajne stanowiska w perspektywie ANT są zatem dwoma stronami tej samej monety, którą za Josephem Mittererem nazwać można dualizującym sposobem mówienia (Mitterer 1996). Do przedstawienia tej panującej w naukach dychotomii Latour używa rozróżnienia na jakości pierwotne oraz wtórne (Latour 1999, za: Abriszewski 2008, 114). Pierwsza grupa zawiera elementy, z których zbudowany jest świat, druga zaś to nasze wyobrażenia o świecie, reprezentacje i opisy tego świata. Konsekwencją takiego podziału jest wyizolowanie dwóch obszarów rzeczywistości, które według Latoura nigdy nie istnieją oddzielnie. Różnice pomiędzy dwoma głównymi modelami poznania są *de facto* ilościowe. Obiektywizm/realizm uznaje, że istnieje więcej jakości pierwotnych, zaś konstruktywizm – jakości wtórnych. Różnym stanowiskom epistemologicznym, które obecne są w dyskursie filozoficznym, można zatem przypisać odpowiednią pozycję na osi kontinuum przebiegającego pomiędzy jakościami pierwotnymi a wtórnymi, obiektywizmem a konstruktywizmem, społecznym a naturalnym (Abriszewski 2008, 116-117).

Na czym polega alternatywa ANT wobec dualizującego sposobu mówienia i w jaki sposób ANT próbuje ów dualizm przekroczyć? Przede wszystkim

poprzez uniknięcie redukcji odległości pomiędzy podmiotem a przedmiotem. Jak wskazuje Latour, stanowiska obiektywistyczne oraz konstruktywistyczne próbowały odpowiedzieć na pytanie o relację epistemologiczną, używając dwóch punktów odniesienia. „Przestrzeń” pomiędzy nimi musiała zatem zostać siłą rzeczy skrócona. Pomiędzy podmiotem a przedmiotem dokonywał się przeskok, pomijając istotne z perspektywy ANT całe łańcuchy drobnych przemieszczeń. Latour przekonuje, że to nie bezpośrednia relacja pomiędzy przedmiotem poznania a obserwatorem jest kluczem w relacji epistemologicznej, ale długi ciąg pośredników, którzy uczestniczą w tej relacji. Sama zaś relacja nie składa się wyłącznie z jakości pierwotnych, ani wyłącznie z wtórnych. Rozdzielenie elementów na te, które traktujemy za obiektywne fakty i te, które są konstrukcjami społecznymi, jest nie tyle wyborem epistemologicznym, ile rezultatem stabilizacji sieci relacji (Bińczyk 2006, 304). Sam Latour odrzuca zaś zarówno perspektywę obiektywnej rzeczywistości, jak i społecznej konstrukcji wszelkich faktów. Jak twierdzi francuski filozof, teoria aktora-sieci jest w gruncie rzeczy *negatywnym rozumowaniem*. *Nie mówi nic pozytywnie na temat jakiegokolwiek stanu rzeczy. (...) Jest teorią jak badać rzeczy, a raczej jak ich nie badać* (Latour 2010, 204). Ewa Bińczyk używa w odniesieniu do tej cechy ANT określenia „agnostycyzm poznawczy” (Bińczyk 2006, 306), przypominający nieco redukcję fenomenologiczną *epoche* (Nowak 2017, 126), który polegać ma na unikaniu apriorycznego przyporządkowywania różnym elementom jakości pierwotnych lub wtórnych, a więc szufladkowania ich w kategoriach społecznych, dyskursywnych lub naturalnych. Pojedynczy czynnik, obiekt, zjawisko nie posiada predeterminowanych właściwości, sprawczych mocy, które wynikają bezpośrednio z przynależności do odpowiedniej kategorii rzeczywistości. Na tym właśnie polega zasada symetryczności postulowana przez Latoura – nie oznacza ona równego przydziału cech sprawczych wszelkim obiektom, ale unikaniu nierównowagi poznawczej i nadaniu dominującej roli w relacji epistemologicznej któremuś elementowi owej relacji – zarówno rzeczywistości fizycznej – przedmiotom, naturze, jak i strukturom mentalnym – językowi, kulturze, dyskursowi.

Poznanie w teorii aktora-sieci odbywa się w ramach różnorodnego zbioru aktorów. Relacja epistemologiczna odbywa się zatem nie tylko pomiędzy podmiotem a przedmiotem, jest przenoszona w ra-

¹ Teoria aktora-sieci zaliczana jest często do nurtu nazywanego postkonstruktywizmem (Markiewka 2013; Wróblewski 2014).

Ryc. 1. Schemat rzeczywistości przedstawiający proces oczyszczania sieci, kształtowanie świata w duchu Nowoczesnej Konstytucji oraz zwrotne rozbudowywanie sieci poprzez tworzenie nowych hybryd ludzi i przedmiotów (Latour 2011, ryc. 1; Abriszewski 2018, 372, z uzupełnieniami autora)
 Fig. 1. Scheme of reality showing the process of purifying a network, shaping the world in the spirit of a Modern Constitution and the reverse development of a network by creating new hybrids of human and non-human (acc. to Latour 2011, fig. 1; Abriszewski 2018, 372, with the author's supplements)

mach owego łańcucha aktorów (Latour 2010, 152). Każde przemieszczenie, nazywane w terminologii ANT translacją, umożliwia zaistnienie procesu poznawczego. W tradycyjnej epistemologii ta kompozycja obiektów pośredniczących w relacji epistemologicznej musi zostać „oczyszczona” poprzez przyporządkowanie poszczególnych aktorów do świata społecznego lub naturalnego. W procesie puryfikacji oddziela się prawdziwe od wyobrazonego, dyskursywne od realnego, redukując złożoność świata do dwóch biegunów (ryc. 1; Latour 2011, 82-85). Według ANT ten proces jest zbędny, należy uznać istnienie hybrydycznych obiektów, których nie da się apriorycznie określić jako społecznych lub naturalnych. Na tym polega prawdziwa symetryczność postulowana przez Latoura: uznać heterogeniczność aktorów-sieci i hybrydyczność przedmiotów – ich właściwości fizyczne, społeczne są nierozdzielne.

Osią rozważań epistemologicznych w teorii aktora-sieci staje się zatem nie źródło i granice poznania

czy możliwości poznawcze podmiotu, ale powiązania pomiędzy aktorami uczestniczącymi w procesie poznawczym. Epistemologia staje się zatem z jednej strony radykalnie empiryczna, należy śledzić poszczególnych aktorów i wiązania między nimi, z drugiej – konstruktywistyczna – wiedza powstaje poprzez konstrukcję i rekonstrukcję dynamicznej sieci powiązań. Pytania, które są kluczowe dla badaczy ANT brzmią zatem: jak wygląda proces sieciotwórczy, kto w nim uczestniczy i jacy aktorzy stabilizują sieć? (Wróblewski 2013, 445).

Procedura poznawcza ANT jest zatem mocno empiryczna, podkreśla materialność wielu elementów krążącej referencji. Cechy te skłaniają wielu do uznania teorii aktora-sieci za pewien nurt naiwnego realizmu. Jednocześnie jednak teoria aktora-sieci uznaje, że poznanie dokonuje się poprzez ingerencję. Opisywane przez badaczy ANT odkrycia naukowe polegają zawsze na takiej manipulacji obiektami, aby wytworzyć odpowiednie warunki do działania akto-

ra. Klasycznym przykładem takiego paradoksalnego rozumienia realności przedmiotu i jego konstruowania jest przywoływana często przez Latoura historia odkrycia szczepionki na węglika dokonanej przez Ludwika Pasteura (Latour 1988). Bez wątplenia bakteria węglika istniała realnie bez „pomocy” Pasteura, jego działania pozwoliły jednak skonstruować taką rzeczywistość, która pozwoliła zaistnieć bakterii w szerszym wymiarze, w ustabilizowanej sieci wielu połączeń. Poznanie konkretnego faktu naukowego dokonało się poprzez ingerencję w rzeczywistość i wplecenie aktora w sieć.

Rzeczywistość w ujęciu teorii aktora-sieci nie jest dana. Podmiot konstruuje ją w sposób całkowicie dosłowny, włączony jest bowiem w łańcuch translacji, tak jak włączone są wszelkie procedury analityczne, publikacje wyników, dyskurs itp.

ONTOLOGIA RELACJI A KONCEPCJA ŹRÓDŁA ARCHEOLOGICZNEGO

Na gruncie archeologii możemy mówić o dwóch podstawowych teoriach źródła: fizykalnym oraz tekstualnym (Minta-Tworzowska 2012, 139; Tabaczyński 2012, 761). Pierwszy z nich utożsamiać można najogólniej z kulturowo-historyczną i procesualną orientacją badawczą (modernizm), zaś drugi z nurtem postprocesualnym (postmodernizm) (Zalewska 2005, 80-81).

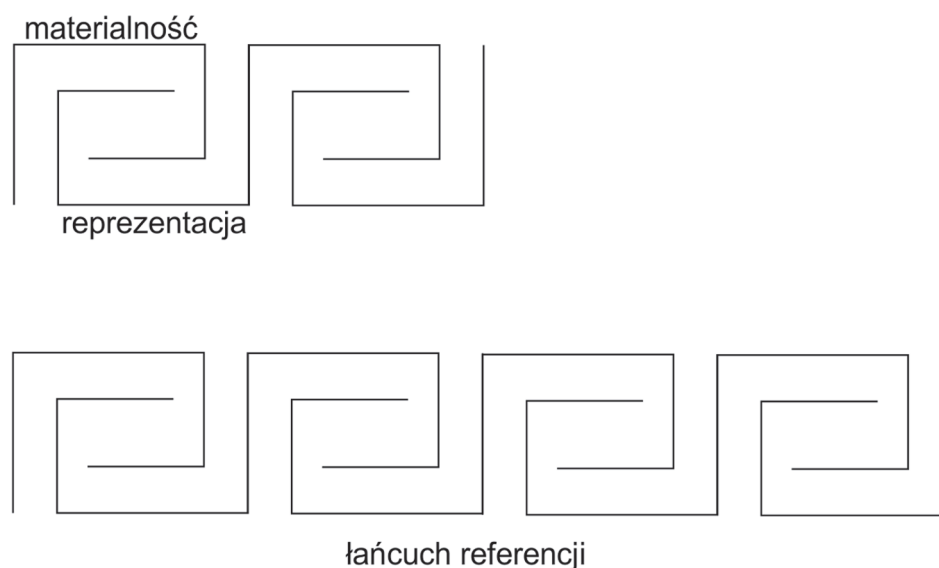
Fizykalny, obiektywistyczny model zakładał, że źródła odzwierciedlają w sposób bezpośredni przeszłe procesy i zachowania. Obiekty badane przez archeologa są zatem materialnym, statycznym przejawem dynamicznego kontekstu społeczno-kulturowego. Pomiedzy źródłem a przeszłością zachodzi zatem relacja bezpośredniego reprezentowania. Wiedza o przeszłości ma charakter kumulatywny, co oznacza, że kluczowym zadaniem badacza jest nieustanne poszerzanie bazy źródłowej, a w konsekwencji odkrywanie minionej rzeczywistości kulturowej. W koncepcji fizykalnej źródła archeologicznego przeszłość jest obszarem czekającym na odsłonięcie, a środkiem służącym temu procesowi mają być obiekty rejestrowane na stanowiskach archeologicznych. Przeszłość jest zatem rzeczywistością o charakterze obiektywnym, zaś proponowane jej opisy mogą być fałszywe lub prawdziwe. Problemem poznawczym w takim ujęciu są potencjalne przekształcenia źródeł, modyfikacje

podepozycyjne oraz niepełność źródeł, utrudniająca klarowną i całkowitą rekonstrukcję przeszłości.

Odmienny sposób rozumienia źródła prezentuje model tekstualny. Podstawowym jego założeniem jest semantyczny charakter kultury materialnej. Każdy odkryty obiekt jest nie tyle (lub nie tylko) materialnym śladem dawnych procesów i zjawisk, ale posiada charakter językowy, zawierający odpowiednie znaczenia i treści. Kluczowym zagadnieniem podejmowanym przez badacza jest zatem „odczytanie” kulturowego kodu. Ponieważ wszelka aktywność ludzka jest nacechowana znaczeniowo, źródła wydobywane podczas badań również związane są z pewnymi znaczeniami nadawanymi zarówno świadomie, jak i nieświadomie przez uczestników danej kultury zgodnie z kategoriami funkcjonującymi w tej kulturze. Analiza przedmiotu jest zatem swego rodzaju „językowym przekładem” treści znaczeniowej zawartej w źródle. Zwrot lingwistyczny, w ramach którego sformułowano koncepcję tekstualną źródła, ujawnił również konsekwencje dla samej natury badań. Przyjmując założenia o językowym (kulturowym) uwikłaniu wszelkiego poznania, należało uznać również relatywistyczny charakter interpretacji. Podmiot operujący w obrębie kategorii i pojęć zakorzenionych w jego kontekście kulturowo-społecznym nie odtwarza przeszłości, jaką była, ale konstruuje ją. Proces opisu przeszłości jest zatem procesem narracyjnym, a nie rekonstrukcyjnym.

Opisane powyżej dwa podejścia do zagadnienia poznawczej wartości źródeł odpowiadają zatem dwóm przeciwstawnym modelom epistemologicznym: obiektywizmowi oraz konstruktywizmowi. Należy jednak zaznaczyć, że istnieje wiele ujęć próbujących połączyć obie koncepcje. Wskazuje się w nich, że każde źródło ma charakter zarówno fizykalny, jak i tekstualny. Różny może być zakres owych właściwości, nie są jednak one wykluczające, a komplementarne (Patrik 1985). Materialność stanowiłaby w tym wypadku rodzaj ram poznawczych ograniczających rozwiązania interpretacyjne. Ujęcie tego typu odnaleźć można zarówno w nurcie określanym jako neoprocualizm (Marciniak 1996, 19), ale również w archeologii interpretatywnej (Hodder 1991, 12).

Występujące w archeologii różne koncepcje źródła możemy zatem przedstawić w postaci dualistycznego schematu, w którym jeden biegun stanowi podejście fizykalne z dominującą rolą przedmiotu w relacji epistemicznej i obiektywnym światem przedmiotów, zaś drugi biegun zajmuje podmiot usytuowany kulturowo i rzeczywistość językowa. Odpowiednie ujęcia źródła ulokować można w różnym miejscu na

Ryc. 2. Schemat krążącej referencji (wg Witmore 2007, fig. 2)
 Fig. 2. Scheme of circulating reference (acc. to Witmore 2007, fig. 2)

osi pomiędzy realizmem modelu fizykalnego a antyrealizmem modelu tekstualnego, zaś różnice pomiędzy koncepcjami wyrazić ilościowo.

W świetle propozycji ANT zagadnienie źródła zostaje zredefiniowane, wychodząc poza oś fizykalizm-tekstualizm. Pytanie nie dotyczy już relacji pomiędzy poznającym podmiotem a przedmiotem, problem przedstawiania przestaje być kluczowy. Istotne staje się nie tyle reprezentowanie, ile działanie, stąd też tak ważne miejsce w teorii aktora-sieci zajmuje pojęcie sprawstwa. Opis działania poszczególnych podmiotów (a więc opis sieci translacji) zastępuje zarówno „odkrywanie rzeczywistości”, jak i „odczytywanie znaczeń”. Źródło należy rozumieć zatem jako jedynie jeden z elementów początkowych procesu określanego przez badaczy ANT mianem krążącej referencji (ryc. 2) – ciągu kolejnych przekształceń i reprezentacji (Witmore 2007; Lucas 2012, 244-245). Co ważne, w tworzeniu owego łańcucha referencji bierze udział wiele przedmiotów o charakterze pozasemiotycznym: aparatura laboratoryjna, sprzęt analityczny, wykresy, formularze itd. (Lucas 2012, 238). Nie możemy zatem z góry określić statusu epistemologicznego konkretnego źródła, możemy natomiast poprzez zaangażowanie szeregu innych aktorów włączyć go w sieć wiązań i w ten sposób wywołać jego działanie. Niemożliwe jest określenie immanentnej właściwości źródła, nie da się bowiem wyizolować aktora z sieci.

Studując rozmaite źródła archeologiczne, konstruujemy zatem sieć, która pozwala na przeniesienie referencji i skrupulatne konstruowanie faktu naukowego (Witmore 2007, 553-554). Poznanie nie dokonuje się zatem bezpośrednio pomiędzy podmiotem, który nakłada kulturowo determinowane kategorie poznawcze na przedmiot analizy, ale poprzez ciąg zapośredniczeń, które nieustannie zmieniają obiekt badań. W takim sensie, nie istnieje konkretna właściwość źródła, a jedynie usytuowanie w relacjach z innymi aktorami.

Próbie wyjścia poza dualistyczny sposób mówienia o źródle możemy odnaleźć we wspomnianych wcześniej propozycjach, które wskazywały na istnienie takich obszarów badawczych, które obciążone byłyby niską wartością interpretatywną, np. studia aktualistyczne, które traktować można jako „płaszczyznę obiektywizującą” (Marciniak 1996, 144). Teoria aktora-sieci wskazuje, że płaszczyzna taka nie istnieje jako osobny element procesu badawczego lub właściwość źródła, ale jest wpleciona w wiązania pomiędzy aktorami na najbardziej podstawowym poziomie. Interpretacja nie jest ani rekonstrukcją przeszłości, ani dowolnym jej stwarzaniem, ale włączona w proces nieustannego tworzenia sieci, jej stabilizacji i destabilizacji (Lucas 2012, 259). Wbrew krytykom podejścia relacyjnego ANT nie proponuje zatem uprzedmiotowienia wartości semantycznej znaków (Mamzer 2012, 244), nie na samym „pakowaniu rzeczy w sło-

wa” (Abriszewski 2008, 40) polega poznawanie, ale właśnie na relacji przedmiotu z innymi przedmiotami. Relacja poznawcza to zatem nie tylko kwestia reprezentacji (podczas której następuje redukcja semantyczna), ale również ontologii.

Podsumujmy zatem: poznanie wedle ANT polega na konstruowaniu sieci referencji, drobnych przemieszczeń pomiędzy aktorami; w toku owych przemieszczeń obiekt poznania nieustannie się zmienia; zmiana nie wynika jedynie z nakładania wartości semantycznych przez podmiot, sprawczość ta może mieć w różnych miejscach sieci charakter pozajęzykowy.

KULTURA NIE ISTNIEJE, NATURA NIE ISTNIEJE – PRZEKRACZAJĄC DUALIZM NATURY I KULTURY

Mocno empiryczny charakter metodologii ANT powoduje, że zagadnienia epistemologiczne zostają silnie wplecione w kwestie ontologii. Dwubiegowy podział epistemologiczny na jakości pierwotne i wtórne przekłada się na analogiczny podział ontologiczny natura – kultura. Podobnie jak w przypadku zagadnień poznania, Latour odrzuca tak wyraźne dualistyczne klasyfikowanie otaczającego świata. Antydualistyczna postawa poznawcza wpływa bowiem bezpośrednio na rozumienie rzeczywistości i obraz świata prezentowany w teorii aktora-sieci. Rezygnując z wyraźnego oddzielania przedmiotu i podmiotu, jakości pierwotnych i wtórnych, na rzecz heterogenicznych sieci „hybryd”, Latour konstruuje nową teorię społeczną (Bińczyk 2007, 144).

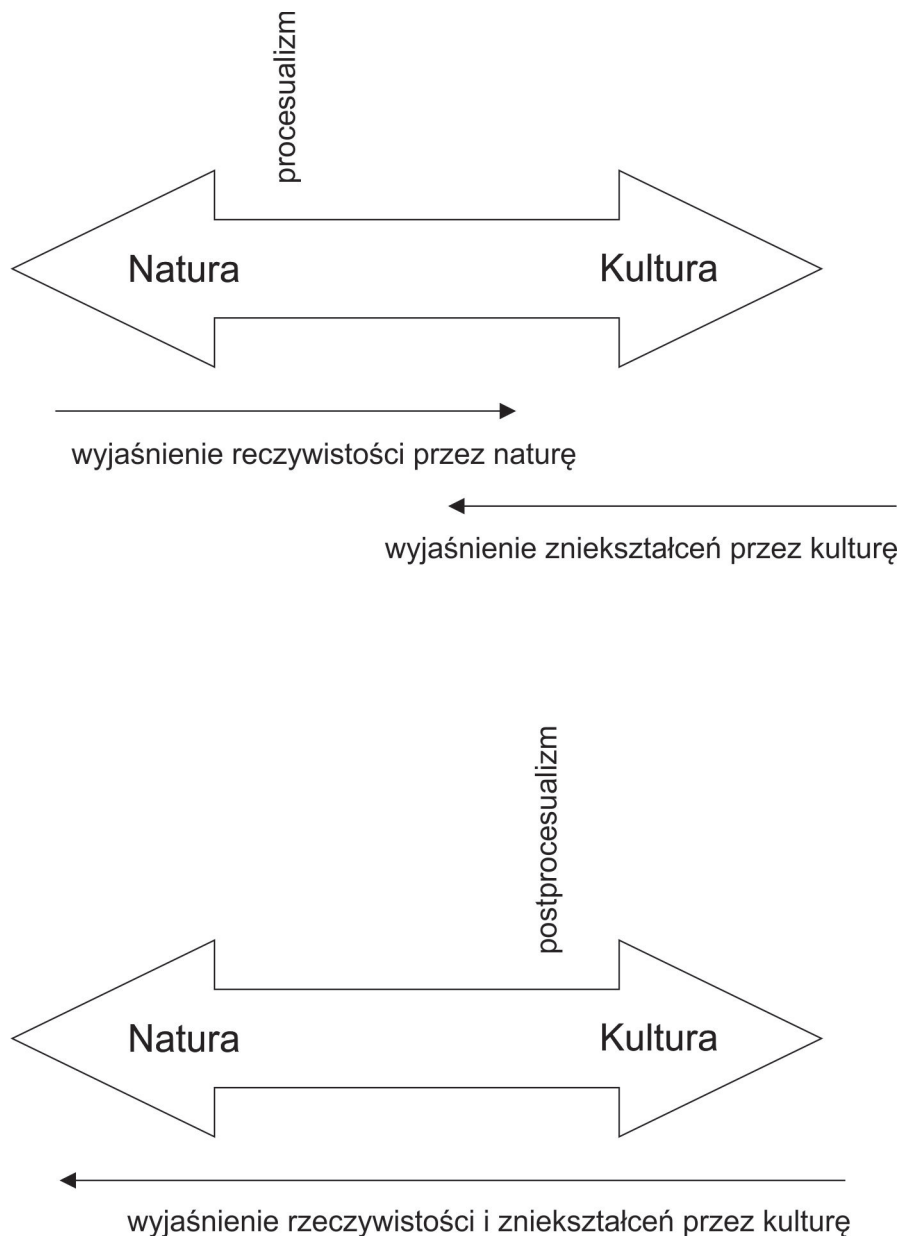
Jej podstawowym założeniem jest odrzucenie pojęcia społeczeństwa i wprowadzenie w jego miejsce zbiorowości – kolektywu ludzi i aktorów pozaludzkich (Latour 2009, 64-65). Ta terminologiczna zamiana podkreślać ma złożoność świata, który jest kształtowany nie tylko przez podmioty społeczne. Nasz świat zorganizowany jest bowiem zarówno przez ludzi, jak i rzeczy, zwierzęta czy zjawiska przyrodnicze. W miejsce dualizmu natury i kultury Latour proponuje monizm naturo-kultur (Latour 2011, 139), a raczej pluralizm aktorów-sieci. Zamiast rozdzielania obiektów na należące do świata społecznego lub świata naturalnego proponuje uznać je za hybrydy, które są jednocześnie społeczne i naturalne. Rzeczywistość nie jest zbudowana z dwóch odległych

od siebie zbiorów, ale jest mieszaniną różnorodnych aktorów, obecnych pomiędzy dwoma wspomnianymi biegunami (Latour 2011, 74-76). Uznanie istnienia hybryd oznacza, że porzucamy determinizm społeczny oraz naturalny i przyznajemy sprawczość właśnie zbiorowości, a w zasadzie poszczególnym aktorom/hybrydom działającym w jej obrębie. Działanie nie jest przynależne do konkretnych aktorów lub kategorii aktorów, ale jest rozproszone (Abriszewski 2008, 259). Konsekwencją takiej postawy jest akceptacja możliwości kształtowania rzeczywistości również przez podmioty nie-ludzkie. Sprawczość tych obiektów, przypomnijmy, nie polega jednak na jakiejś wrodzonej umiejętności, esencjonalnej właściwości, która determinuje rezultat wiązań. Obiekt nie daje się zatem przypisać do z góry określonego zbioru. Aktywność aktora wynika z układu sieci, do jakiego zostaje dowiązany (Latour 1992, 284). W tym sensie obiekt, który patrząc z perspektywy czysto fizycznej jest tym samym przedmiotem, obecny w różnych sieciach, związany z różnymi przedmiotami, staje się całkowicie innym aktorem.

Mechanizm tworzenia sieci jest wedle ANT fundamentalnym procesem kształtującym rzeczywistość i polega na translacji treści, wartości, interesów, celów na kolejnych aktorów. Aktor działa w relacji z innymi aktorami, nie da się go wyekstrahować z sieci i zbadać jego właściwości – jego podmiotowość istnieje tylko w ramach sieci. Ani aktorzy, ani sieci nie stanowią zatem osobnych jednostek analitycznych. Przyłączanie aktorów i tworzenie coraz szerszych sieci jest kluczowym zabiegiem wytwarzającym stabilność całej zbiorowości.

Latour odrzuca nie tylko rozróżnienie na ontologicznie odmienne światy natury i kultury, ale również jakiegokolwiek uniwersalizujące pojęcia, takie jak struktury czy dyskursy istniejące nadrzędnie i organizujące procesy sieciotwórcze.

Zagadnienie relacji pomiędzy kulturą i naturą z pewnością można uznać za jedną z głównych osi rozważań archeologii od samego początku jej istnienia. Początkowa natura, będąca jedynie biernym tłem przemian kulturowych, stała się, w szczególności w okresie dominacji procesualizmu, kluczowym odniesieniem dla wyjaśnienia zmian w przeszłości. W dziejach archeologii możemy zatem zauważyć dwa główne podejścia: naturalistyczne i kulturalistyczne, które nieustannie dyskutują nad charakterem relacji społeczeństwa i środowiska. Z jednej strony natura uznawana jest za zewnętrzny wobec kultury czynnik determinujący lub istotnie wpływający na konkretne

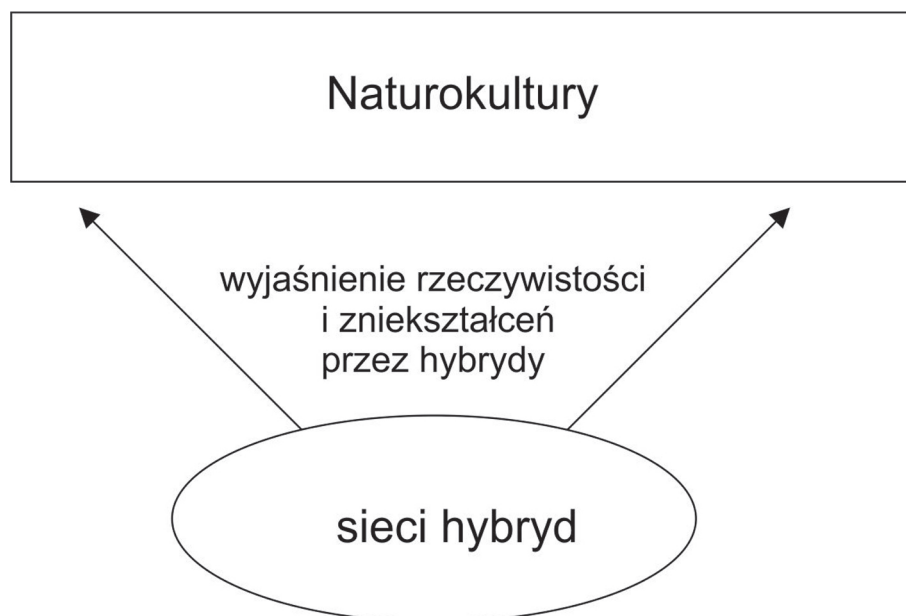

Ryc. 3. Model wyjaśniania dychotomii natury i kultury w ramach nurtu naturalistycznego (procesualizmu) oraz kulturalistycznego (postprocesualizmu) (wg Latour 2011, 137; Webmoor 2007, 566)
 Fig. 3. Model of explaining the dichotomy of nature and culture by the naturalistic (processualism) and culturalist (post-processualism) approach (acc. to Latour 2011, 137; Webmoor 2007, 566)

zachowania kulturowe: osadnictwo, organizację społeczną, technologię, gospodarkę (Binford 1962). Koncepcja deterministycznej zależności społeczeństw od uwarunkowań środowiskowych jest w szczególności obecna w badaniach starszych odcinków prehistorii, w której analityka czerpiąca z nauk ścisłych jest jedną z podstawowych metod interdyscyplinarnych badań archeologicznych (Arponen i in. 2019). Rekonstrukcja zewnętrznego wobec systemów kulturowych otoczenia naturalnego jest elementem, na którym

nierzadko opiera się dalsza praktyka interpretacyjna. W rozumieniu naturalistycznym, środowisko jest z jednej strony ściśle związane ze zmianami kulturowymi, jednak jest również całkowicie oddzielne ontologicznie.

Pewną próbą przekroczenia wspomnianego dualizmu natury-kultury i odejścia od statycznego ujęcia środowiska, jako zewnątrz wobec systemów społecznych, jest teoria konstrukcji niszy, w ostatnich latach często wykorzystywana w badaniach archeolo-

Ryc. 4. Model wyjaśniania dychotomii natury i kultury przez ANT (Latour 2011, 137)
 Fig. 4. Model of explaining the dichotomy of nature and culture by the ANT (acc. Latour 2011, 137)

gicznych (Odling-Smee i in. 2003, Groß i in. 2019). Aktywność człowieka, zjawiska kulturowe uznane są w niej za zmienne kształtujące warunki działania w ramach mechanizmów ewolucyjnych.

Perspektywa kulturalistyczna, związana z paradygmatem postprocesualnym, podkreśla aktywny udział człowieka zamieszkującego dane środowisko w nadawanie znaczeń poszczególnym elementom tego środowiska. Natura jest zatem w takim podejściu zasobem, który zostaje obdzielony odpowiednimi znaczeniami kulturowymi. W procesie codziennych praktyk, użytkowania przestrzeni, zamieszkiwania i obcowania z otoczeniem, przestrzeń wokół człowieka jest strukturyzowana, nazywana i w ten sposób staje się kulturowo obecna (Daniels, Cosgrove 1988; Cosgrove 1989). Podejście kulturalistyczne, sięgające do narzędzi z nauk humanistycznych, filozoficznych, np. fenomenologii, skupia się na analizie znaczeń nadawanych poszczególnym elementom, szukając odpowiedzi na pytania, w jaki sposób przestrzeń i środowisko staje się elementem budującym tożsamość, czy w jaki sposób reprezentuje relacje władzy (Thomas 2001). Choć nurt kulturalistyczny podejmuje zagadnienie relacji natury i kultury z odmienną niż naturalistyczny perspektywę i eksploruje inne obszary (społecznej i politycznej reprodukcji), to również opiera się na dychotomicznym podziale (ryc. 3). Nie przekracza go, ale zmienia wektor determinizmu, to nie materia natury definiuje kształt kultury, ale ka-

tegorie kulturowe tworzą obraz natury, sfera natury jest ewentualnie przedmiotem ograniczającym sprawczość (Descola 2005; Tilley 1994).

Dychotomia natury i kultury, jak wskazuje Latour, ma wpływ na kształtowanie się kolejnego podziału, pomiędzy społecznościami świadomymi tej dychotomii a ludami „pierwotnymi”, które różnicę owej nie dostrzegają (Latour 2011, 148). Oba podziały są wedle francuskiego filozofa błędnymi wyobrażeniami o świecie, wtórnie konstruowanymi w procesie puryfikacji hybrydycznych sieci naturo-kultur. W tak zarysowanej perspektywie badanie rzeczywistości pradziejowej polegać będzie na wystrzeganiu się predefiniowanej kategoryzacji na elementy kulturowe i środowiskowe, ale badaniu powiązań pomiędzy aktorami (ryc. 4). Natura i kultura stają się punktem dojścia badacza, rozdzielenie zbiorowości, która jest pierwotnie nieredukowalna do takich kategorii (Latour 1988). Empiryzm ANT pozwala uniknąć determinizmu środowiskowego i kulturowego i tworzenia uniwersalnych, systemowych wyjaśnień, wskazując na partykularne przyczyny zjawisk, wynikające z konkretnej kompozycji sieci aktorów.

W tym miejscu warto przywołać przykład badań w duchu ANT, który zilustruje relacyjny sposób rozumienia zależności pomiędzy człowiekiem a środowiskiem. Historia odkrycia drogi morskiej do Indii jest wedle Johna Lawa opowieścią o negocjacji interesów pomiędzy aktorami politycznymi, społecznymi, śro-

dowiskiem naturalnym i przedmiotami (Law 1986). Sukces przedsięwzięcia polegał na takiej kompozycji sieci, która pozwoliła ustabilizować ją na tyle silnie, aby umożliwić transport na kontynent azjatycki. Przylądek Ras-Buldżur był punktem kluczowym dla powodzenia wypraw dalekomorskich, z powodu kilku istotnych właściwości tego obszaru – braku źródeł słodkiej wody, silnych przybrzeżnych prądów morskich, dużej głębokości oraz gęstych mgieł. Przekroczenie Ras-Buldżur odbyło się nie tyle dzięki skupieniu swych sił na pokonaniu przylądka poprzez konkretne odkrycie, ale poprzez recompozycję sieci aktorów. Wykorzystanie nowo skonstruowanych statków pozwoliło odpływać na dalsze odległości od brzegu oraz zabierać na wyprawy większe ilości towarów. Włączenie do instrumentarium nawigacyjnego narzędzi używanych przez astronomów nastąpiło dzięki działaniom politycznym króla Jana II, który powołał specjalną komisję naukową, mającą na celu modyfikację dotychczasowych sposobów określania lokalizacji na morzu. Użycie nowych narzędzi pozwoliło lepiej orientować się w przestrzeni i żeglować na pełnym morzu. Sukces przekroczenia feralnego przylądka nie nastąpiłby, gdyby nie wykorzystanie prądów morskich znajdujących się dalej od brzegów kontynentu. Historia odkrycia drogi morskiej zawiera zatem szereg przekształceń sieci z zaangażowaniem kolejnych aktorów (Gdula 2014, 139). Nie da się jednak przyporządkować kluczowej sprawczości konkretnej sferze rzeczywistości, naturze lub człowiekowi.

Równie klasyczny przykład wyjaśnienia relacji natura-kultura w perspektywie ANT to studia przeprowadzone przez Michela Callona nad hodowlą przegrzebków w południowej Francji (Callon 1986). Historia ta pokazuje, ostatecznie nieudaną, próbę wprowadzenia hodowli skorupiaków. Wobec zmniejszających się populacji przegrzebków i pogarszającej się przez to sytuacji materialnej rybaków z zatoki Saint Briec zaproponowano zastosowanie japońskich metod hodowli. Callon przedstawia tę historię jako budowę wiązań pomiędzy trzema głównymi aktorami: francuskimi rybakami, naukowcami badającymi zachowania małży oraz samymi skorupiakami. Trzej badacze odpowiadający za wprowadzenie zmian w hodowli próbują dokonać translacji interesów poszczególnych aktorów, tak aby skonstruować stabilną sieć.

Kluczowym elementem było zaproponowanie specjalnej instalacji morskiej pozwalającej na bezpieczny rozwój małży w larwalnym stadium. Dzięki możliwości obserwacji małży w kontrolowanych wa-

runkach środowisko naukowe zdecydowało się na badania eksperymentalne, zaś rybacy odłożyli w czasie swoje zyski, ufając naukowemu autorytetowi, badaniom i zakładanym rezultatom, wierząc w powodzenie eksperymentu. Mimo początkowych sukcesów, ostatecznie małże nie przyczepiały się do zaprojektowanych instalacji, co spowodowało zmianę w strategiach rybaków i kontynuowanie dalszych intensywnych odłowów przegrzebków.

Historia ta pokazuje, jak dynamicznym procesem jest translacja i formowanie wiązań pomiędzy aktorami. Obiekty zaliczane do świata natury podlegają takim samym mechanizmom negocjacji, modyfikacji interesów i transformacji własnych właściwości podczas budowania stabilnej sieci relacji. Natura nie jest bezpośrednim czynnikiem procesów przystosowawczych, zaś człowiek nie kształtuje środowiska i rzeczy w sposób całkowicie dowolny i bez konsekwencji.

ONTOLOGIA RELACJI I KOLONIZACJA W PÓŹNYM PALEOLICIE I MEZOLICIE

Analizy opisane powyżej stanowią dziś klasyczne, najczęściej przywoływane przykłady zastosowania teorii aktora-sieci wskazujące na główne założenia koncepcji relacyjnej (Gdula 2014). Założenia te można z powodzeniem zastosować również do studiów nad rzeczywistością pradziejową, w szczególności w obszarach badań, w których perspektywa deterministyczna obecna jest przez silne zakorzenienie analityki w studiach paleośrodowiskowych. Przykładem takiego zagadnienia może być problem pionierskich migracji społeczności łowiecko-zbierackich w starszej i środkowej epoce kamienia.

Przyjęcie perspektywy ANT pozwoliło m.in. przeformułować interpretację procesu kolonizacji Niziny Środkowoeuropejskiej przez społeczności łowiecko-zbierackie w początkach późnego glacjału (Mugaj 2020). Dotychczasowe analizy tego zjawiska opierały się przede wszystkim na odkryciach z klasycznych stanowisk w Dolinie Ahrensburgskiej, gdzie odkryto szczątki kostne reniferów zalegające w dużej liczbie w warstwach biogenicznych zatorfionych zbiorników wodnych. Znaleźiska te stanowiły podstawę dla sformułowania koncepcji łowców reniferów, która zakładała ścisłą zależność form mobilności, systemu osadnictwa i organizacji społeczności hamburskich od warunków środowiskowych, w szcze-

gólności obecności migrujących wzdłuż północnej Europy stad reniferów. Koncepcję taką można uznać za przykład mereologii, traktowania części za całość, a więc ekstrapolowania lokalnego zdarzenia tworząc uniwersalne wyjaśnienia (Webmoor 2013, 107). W wypadku społeczności hamburskich, wyjątkowe znaleziska z obszaru północnych Niemiec uznano za potwierdzenie modelowego mechanizmu adaptacji łowców-zbieraczy do zastanego zasobu środowiskowego.

Badania archeologiczne wskazują, że już we wczesnym okresie grupy te szybko rozprzestrzeniły się na całym obszarze Niziny od terenu dzisiejszej Holandii po zachodnią Polskę (Riede 2014). Przy niskim potencjale demograficznym i dużym obszarze objętym wczesną kolonizacją, grupy łowców rozproszyły się, tworząc kilka stref osadniczych. Zagrożona stabilność społeczna utrzymywana została poprzez funkcjonowanie sezonowych osad agregacyjnych, w których możliwe było wykonywanie praktyk kulturowych (np. wymiana informacji, rytuały, aranżowanie małżeństw). Cykliczne gromadzenie w większych jednostkach społeczno-osadniczych pozwoliło zachować stabilność kulturową i przetrwać pionierski okres kolonizacji. Zachowanie trwałości tak skonstruowanego systemu społecznego wymagało z kolei pewnej elastyczności w sposobach polowania i zdobywania pożywienia. Regionalizacja osadnicza opierała się na wykorzystywaniu szerokiego spektrum dostępnych zasobów surowcowych. Ich zróżnicowana jakość i dostępność powodowała modyfikację systemu technologicznego. Efektem tych zjawisk było stopniowe pogłębianie odrębności regionów zachodnich i północnych i ich odmienna dynamika kulturowa, prowadząca do odrębnego obiegu informacji kulturowej i kształtowania się różnych, coraz bardziej wyizolowanych sieci, które archeologicznie identyfikowane są z tzw. fazą Havelte.

Tak opisana historia społeczności hamburskich na Nizinie Środkowoeuropejskiej pokazuje grupy łowiecko-zbierackie jako nie tyle zależne od środowiskowych warunków, w których funkcjonują i do których się adaptują, ale podmiot wpleciony w intensywne interakcje z różnorodnymi aktorami. Stabilność społeczna kolonizatorów nowych obszarów niżowych wynikała z uformowania złożonego układu, którego aktywnymi podmiotami były zasoby surowcowe, zwyczaje zwierząt, krajobraz, demografia, tradycja technologiczna czy mobilność osadnicza. Natura i kultura nie miały wpływu determinującego, ale tworzyły wspólnie ukształtowaną stabilną sieć aktorów. Zasiedlenie obszarów niżowych północnej Europy

było procesem, podczas którego modyfikacji ulegały poszczególne elementy tworzącej się sieci aktorów.

Relacyjna perspektywa wykorzystana została również do przedstawienia kolonizacji Norwegii we wczesnym mezolicie (Bjerck 2017). Kluczowym w tej koncepcji pojęciem zaczerpniętym z ANT jest hybryda aktora ludzkiego i poza-ludzkiego. Hein Bjerck przedstawia środowisko morskie nie jako statyczne „zewnątrze” wobec społeczności pierwszych łowców-zbieraczy w Skandynawii, ale ważnego aktora społecznego. Relacje pomiędzy środowiskiem, mobilnością i osadnictwem były złożoną siecią, w której za centralny punkt uznaje właśnie „maszynę” człowieka i łodzi.

Pozostałości osadnictwa mezolitycznego ograniczone są do pojedynczych niewielkich koncentracji materiału krzemiennego, jednolitych pod względem struktury technologiczno-funkcjonalnej, skupionych wokół pojedynczych palenisk i pozostałości niewielkich, mobilnych struktur mieszkalnych. Stanowiska te występują licznie wzdłuż wybrzeży Norwegii i reprezentują krótkotrwałe pobyty małych grup ludności (Bjerck 2017, 281-282). Ukształtowanie krajobrazu było istotnym czynnikiem, warunkującym użycie łodzi jako podstawowego środka transportu. Jej znaczenie wykraczało jednak poza zwykły utylitarny charakter. Wedle przedstawianej koncepcji łodzie stawały się „mobilnymi jednostkami osadniczymi” (Bjerck 2017, 283). Ich wykorzystanie zmieniało całą złożoną sieć aktorów, ich potrzeb, strategii i nawyków. Ograniczone możliwości załadunkowe strukturyzowały osadnictwo na lądzie. Transport morski, stając się ważnym elementem życia codziennego, limitował liczbę aktywności wykonywaną na stanowiskach. Rezultatem tego zjawiska było ujednoczenie obozowisk lądowych, pozbawionych specjalnych, odrębnych funkcjonalnie miejsc. Odwołując się do innych przykładów kolonizacji wybrzeży morskich, Bjerck pokazuje, że mechanizmy te nie mogą być traktowane jako optymalne procesy adaptacyjne, ale nieustannie modyfikowane sieci społeczne. Odwołując się do latourowskiego pojęcia hybrydy, podkreśla złożoną logikę relacji człowieka, przedmiotu i środowiska.

KONKLUZJE

Podsumowując, teoria aktora-sieci jako element zwrotu ontologicznego w naukach społecznych opiera się na kilku podstawowych założeniach (Nowak 2017, 127-128): świat złożony jest z aktorów, którzy

poprzez swoją sprawczość konstytuują rzeczywistość; aktorzy nie posiadają żadnych przedwstępnych esencji; w procesie translacji aktorzy wchodzą w relacje, które stabilizują rzeczywistość; właściwości aktorów w danym stanie/czasie wynikają z powiązań z innymi aktorami.

Założenia te mają znaczący wpływ na sposób rozumienia podstawowych zagadnień poruszanych w ramach archeologii. Prezentowane studia przypadku dotyczące kolonizacji w późnym paleolicie i mezolicie ukazują, że wykorzystanie założeń ANT umożliwia przedstawienie alternatywnych od dotychczasowych obrazów funkcjonowania pionierskich społeczności łowiecko-zbierackich.

Zastosowanie teorii aktora-sieci pozwala przekroczyć dualizmy obiektywizmu-konstruktywizmu oraz natury-kultury i ukazać zjawiska kulturowe występujące w pradziejach jako procesy dynamicznej

kompozycji i rekompozycji heterogenicznych sieci, złożonych z hybrydycznych aktorów – czynników ludzkich, przedmiotów i elementów środowiska. ANT może stanowić zatem kierunek teoretyczny, który umożliwi syntezę empirycznego, materialistycznego charakteru dyscypliny ze społecznym wymiarem praktyk ludzkich, unikając deterministycznych ujęć zarówno środowiskowych, jak i kulturowych.

ANT stanowi nie tylko teorię społeczną umożliwiającą twórczą reinterpretację przeszłości, ale pozwala aktywnie uczestniczyć archeologii we współczesnej debacie humanistycznej. Zainteresowanie zagadnieniami na styku badań społecznych i środowiskowych, empiryzm archeologicznych badań źródłowych i wieloaspektowe analizy kultury materialnej czynią z archeologii doskonałe pole dla pogłębiania dyskusji nad perspektywą wyznaczaną przez teorię aktora-sieci.

BIBLIOGRAFIA

- Abriszewski K. (2008). *Poznanie, zbiorowość, polityka: Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*. Kraków: Universitas.
- Abriszewski K. (2018). Czy teoria aktora-sieci daje narzędzia do ekokrytyki? *Teksty Drugie*, 2, 369-391.
- Abriszewski K., Afeltowicz Ł. (2007). Jak gołym okiem zobaczyć rosnące neurony i siłę alergii? Krążąca referencja w nauce i poza nią. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, 173/174(3/4), 405-420.
- Arponen V., Dörfler W., Feeser I., Grimm S., Groß D., Hinz M., Knitter D., Müller-Scheesel N., Ott K., Ribeiro A. (2019). Environmental determinism and archaeology. Understanding and evaluating determinism in research design. *Archaeological Dialogues*, 26, 1-9.
- Binford L.R. (1962). Archaeology as anthropology. *American Antiquity*, 28(2), 217-225.
- Bińczyk E. (2006). Program badawczy Bruno Latoura i jego zalety w kontekście badań nad światem współczesnym. W: P. Bytniewski, M. Chałubiński (red.), *Teoretyczne podstawy socjologii wiedzy*, tom I (303-313). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bińczyk E. (2007). Nie ma społeczeństwa! „Nasi mniejsi bracia”, społeczne studia nad nauką oraz etyczne zaangażowanie Bruno Latoura. *Teksty Drugie*, 1-2, 144-156.
- Bjerck H. (2017). Settlements and Seafaring: Reflections on the Integration of Boats and Settlements Among Marine Foragers in Early Mesolithic Norway and the Yámana of Tierra del Fuego. *Journal of Island and Coastal Archaeology*, 12(2), 276-299.
- Bollmer G. (2016). *Inhuman Networks: Social Media and the Archaeology of Connection*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Brughmans T., Collar A., Coward F. (red) (2016). *The connected past: challenges to network studies in archaeology and history*. Oxford: Oxford University Press.
- Callon M. (1986). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. W: J. Law (red.), *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* (196-223). London: Routledge.
- Cosgrove D. (1989). Geography is everywhere: culture and symbolism in human landscapes. W: D. Gregory, R. Walford (red.), *Horizons in Human Geography* (118-135). Basingstoke: Macmillan.
- Daniels S., Cosgrove D. (1988). Introduction: iconography and landscape. W: D. Cosgrove, S. Daniels (red.), *The Iconography of Landscape* (1-10). Cambridge: Cambridge University Press.
- Descola P. (2005). *Beyond Nature and Culture*. London: The University of Chicago Press.
- Domańska E. (2008). Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami. *Kultura Współczesna*, 57(3), 9-21.

- Domańska E., Olsen B. (2008). Wszyscy jesteśmy konstruktivistami (Odpowiedź na artykuł Jacka Kowalewskiego i Wojciecha Piaska: W poszukiwaniu utraconej Rzeczywistości. Uwagi na marginesie projektu «zwrotu ku rzeczom» w historiografii i archeologii). W: J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa (red.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności* (83-100). Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- Fowler C. (2015). *The Emergent Past. A Relational Realist Archaeology of Early Bronze Age Mortuary Practices*. Oxford: Oxford University Press.
- Gdula M. (2014). W stronę nie-ludzkiej wspólnoty. Actor-Network Theory. W: M. Gdula, L. M. Nijakowski (red.), *Oprogramowanie rzeczywistości społecznej* (137-155). Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Groß D., Piezonka H., Corradini E., Schmöcke U., Zanon M., Dörfler W., Dreibrod S., Feeser I., Krüger S., Lübke H., Panning D., Wilken D. (2019). Adaptations and transformations of hunter-gatherers in forest environments: New archaeological and anthropological insights. *The Holocene*, 29(10), 1531-1544.
- Heur van B., Leydesdorff L., Wyatt S. (2013). Turning to ontology in STS? Turning to STS through 'ontology'. *Social Studies of Science*, 43(3), 341-362. DOI: 10.1177/0306312712458144
- Hodder I. (1991). Interpretive Archaeology and Its Role. *American Antiquity*, 56(1), 7-18. DOI: 10.2307/280968
- Hodder I. (2011). Human-thing entanglement: towards an integrated archaeological perspectives. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(1), 154-177. DOI: 10.1111/j.1467-9655.2010.01674
- Hodder I. (2012). *Entangled: an archaeology of the relationships between humans and things*. New York: Wiley-Blackwell.
- Högberg A. (2009). *Lithics in the Scandinavian Late Bronze Age. Sociotechnical change and persistence*. Oxford: Archaeopress.
- Knappett C. (2011). *An Archaeology of Interaction Network Perspectives On Material Culture and Society*. New York: Oxford University Press.
- Knappett C. (red.) (2013). *Network Analysis in Archaeology: New Approaches to Regional Interaction*. New York: Oxford University Press.
- Knappett C., Malafouris L. (red.) (2008). *Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach*. Boston: Springer.
- Knorr-Cetina K. (1985). Germ warfare. *Social Studies of Science*, 15(3), 577-586. DOI: 10.1177/030631285015003011
- Kołuń A. (2015). „Obiektywność skonstruowana”? Kategoria obiektywności w postkonstruktivistycznych studiach nad nauką i technologią. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, 204(2), 157-165.
- Latour B. (1988). *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour B. (1992). One More Turn after the Social Turn: Easing Science Studies into the Non-Modern World. W: E. McMullin (red.), *The Social Dimensions of Science* (272-292). Paris: Notre Dame University Press.
- Latour B. (2009). *Polityka natury. Nauki wkraczają do demokracji*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Latour B. (2010). *Splatając na nowo to, co społeczne*. Kraków: Universitas.
- Latour B. (2011). *Nigdy nie byliśmy nowoczesni. Studium z antropologii symetrycznej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Latour B. (2013). *Nadzieja Pandory. Eseje o rzeczywistości w studiach nad nauką*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Latour B. (2017). *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Latour B., Woolgar S. (1979). *Laboratory life: The Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Law J. (1986). On the Methods of Long-Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. W: J. Law (red.), *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* (234-263). London: Routledge.
- Lucas G. (2012). *Understanding the archaeological record*. New York: Cambridge University Press.
- Mamzer H. (2010). Źródła archeologiczne: artefakty czy językowe o nich wypowiedzi? *Humanistyka i Przyrodoznawstwo*, 16, 227-250.
- Marciniak A. (1996). *Archeologia i jej źródła. Materiały faunistyczne w praktyce badawczej archeologii*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Markiewka T.S. (2013). Problem dualistycznego podziału na naturę i kulturę. O postkonstrukttywizmie i konstrukttywizmie kulturowym. *Przegląd kulturoznawczy*, 15(1), 100-110.
- Minta-Tworzowska D. (2012). Źródło/śląd/Artefakt/Rzecz/Przedmiot. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (137-161). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Minta-Tworzowska D. (2015). Czy współczesna i przyszła archeologia będzie „potrzebowała” teorii? *Archeologia Polski*, 60, 21-37.

- Mitterer J. (1996). *Tamta strona filozofii. Przeciwno dualistycznej zasadzie poznania*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Mugaj J. (2020) *Spoleczności kultury hamburskiej w Wielkopolsce. Technologia obróbki krzemienia i organizacja przestrzenna osad*. Poznań: Wydawnictwo IAE PAN.
- Nowak A.W. (2017). Ciężar wyboru, złożoność świata i jej redukcja. Gra w Go/Weiqi jako praktykowanie „metafizyki empirycznej”. *AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej*, 8(3), 121-148.
- Odling-Smee F.J., Laland K.N., Feldman M.W. (2003). *Niche Construction: The Neglected Process in Evolution*. New York: Princeton University Press.
- Olsen B. (2003). Material culture after text: re-membering things. *Norwegian Archaeological Review*, 36(2), 87-104. DOI: 10.1080/00293650310000650
- Olsen B. (2013). *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*. Warszawa: Wydawnictwo IBL.
- Patrik L. (1985). Is there an archaeological record. W: M.B. Schiffer (red.), *Advances in archaeological method and theory*, t. 8 (27-62). New York: Academic Press.
- Riede F. 2014 Success and failure during the Lateglacial pioneer human re-colonisation of southern Scandinavia. W: F. Riede, M. Taallavaara (red.), *Lateglacial and postglacial pioneers in northern Europe* (33-52). Oxford: Archaeopress.
- Tabaczyński S. (2012). Socjologia pradziejów. Zarys problematyki. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cynogot, A. Zalewska (red.), *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji (732-769)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Tilley C. (1994). *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg Publishers.
- Thomas J. (2001). The archaeology of place and landscape. W: I. Hodder (red.), *Archaeological Theory Today* (165-186). Cambridge: Polity Press.
- Thomas J. (2015). The future of archaeological theory. *Antiquity*, 89, 1287-1296.
- Webmoor T. (2007). What about ‘one more turn after the social’ in archaeological reasoning? Taking things seriously. *World Archaeology*, 39(4), 563-578. DOI: 10.1080/00438240701679619
- Webmoor T. (2013). STS, symmetry and archaeology. W: P. Graves-Brown, R. Harrison, A. Piccini (red.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World* (105-120). Cambridge: Oxford University Press.
- Witmore C.L. (2007). Symmetrical Archaeology: Excerpts of a Manifesto. *World Archaeology*, 39(4), 546-562. DOI: 10.1080/00438240701679411
- Wróblewski M. (2014). Postkonstruktywizm, czyli zmienimy temat rozmowy. Odpowiedź Michałowi Rydlewskiemu. *Filo-Sofija*, 25(2), 443-457.
- Zalewska A. (2005). *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

JAKUB MUGAJ

INVITATION TO ACTOR-NETWORK THEORY – RELATIONAL ONTOLOGY AND ARCHAEOLOGY

SUMMARY

One of the most important trends in the ontological turn in contemporary social sciences is the Actor-Network Theory (ANT), the main representative of which is the French philosopher Bruno Latour. The theory is not widely discussed in Polish archaeology, although its anti-dualistic assumptions have great potential, e.g., for reflection on the cognitive status of an archaeological record and the relationship between humans and the environment.

In epistemological terms, ANT places itself beyond objectivism and constructivism, pointing to an alternative

perspective on the subject-object relationship. It proposes to extend this relationship and emphasizes that between the subject and the object there is a whole chain of actors who mediate this relationship. Therefore, cognition is also extra-linguistic, materialistic in nature, and it is based on specific objects that participate in the transmission of an epistemic relationship and construct a stable network called the chain of references.

From the archaeological perspective, considerations on the subject-object relationship are important for under-

standing the interpretative possibilities of an archaeological record. The ANT proposal goes beyond the objective model of cognition, which can be identified with the processual paradigm, and constructivism represented by the post-processual orientation. The elements of overcoming this duality are present in archaeology in neo-processual concepts and in interpretative archaeology as well. ANT indicates that objectification is not present in the specific properties of the record, but is dispersed in the relations between the actors involved in the cognitive process. Therefore, there is no constant cognitive value of the record, as it depends on the network of connections that can be constructed within different actors, human and non-human as well.

The antidualistic approach has consequences also for the issue important for archaeological science of the relationship between humans and the environment. In archaeology, two tendencies of explaining reality and the nature-culture dichotomy can be clearly outlined. The first one focuses on the objective nature of nature, which has a fundamental influence on the formation of human culture. This naturalistic concept corresponds to evolutionary and processual paradigm. It highlights the adaptation process as a crucial for culture construction. The second direction emphasizes the dominant role of culture and is related to post-processual archaeology. This approach, using tools from the humanities and philosophy, such as phenomenology, focuses on analyzing of the meanings given to individual elements, and looking for answers to the questions of how

space and the environment becomes an element that builds identity, or how it represents power relations.

In the ANT perspective, the study of prehistoric reality will consist in avoiding predefined categorization into cultural and environmental elements, but in examining the relationships between actors. Nature and culture become the researcher's point of arrival, the separation of an assemblage that is originally irreducible to such categories. ANT empiricism allows us to avoid environmental and cultural determinism and create universal, holistic explanations, pointing to particular causes of phenomena resulting from the specific composition of the network of actors.

An example of the use of the ANT perspective in the study of human and environmental relations in prehistory is the interpretation of the colonization process of the European lowland area in the Late Palaeolithic. It shows hunter-gatherer groups as not so much dependent on the environmental conditions in which they function and adapt to, but as an entity woven into intense interactions with a variety of actors. The social stability of the colonizers of the new lowland areas resulted from the tedious negotiations between raw materials, animal habits, landscape, space, demography, technological tradition, settlement methods, and mobility. Nature and culture did not have a determining influence, but they formed a jointly shaped stable network of actors. The settlement of the lowland areas of northern Europe was a process during which individual elements of the emerging network of actors were modified.

Otrzymano (Received): 25.03.2021; zrecenzowano (Revised): 28.06.2021; zaakceptowano (Accepted): 2.07.2021

Adres Autora:

Dr Jakub Mugaj
Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
ul. Rubież 46
61-612 Poznań
e-mail: j_mugaj@o2.pl
 <https://orcid.org/0000-0002-2822-2962>

